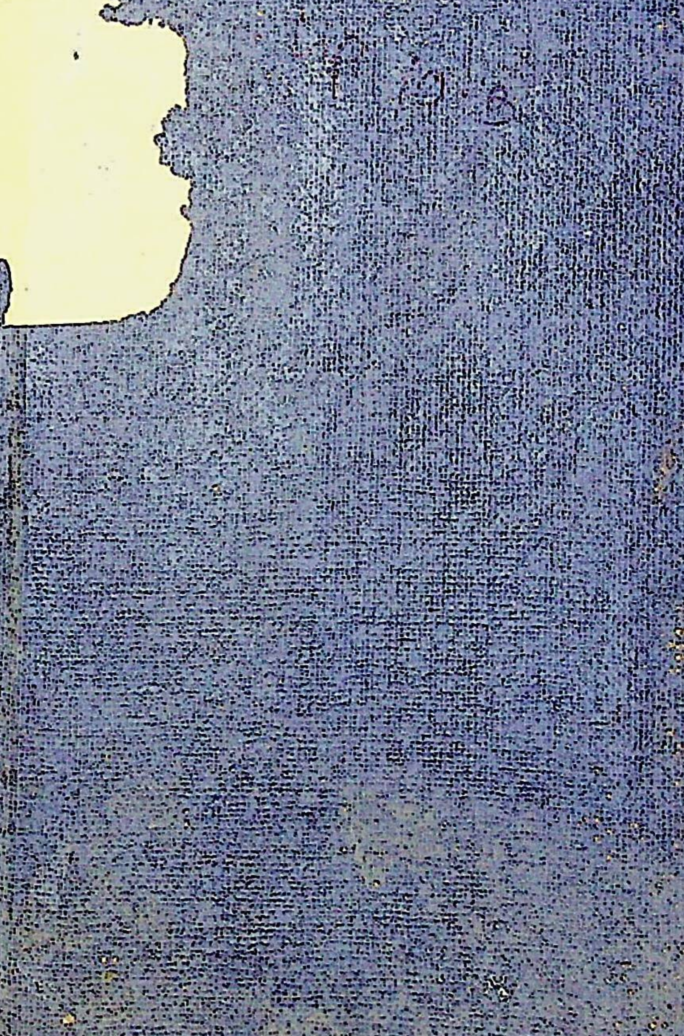

(कापिलं)

साङ्ख्यप्रवचनदर्शनम्

अथ[1] त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिर-
न्तपुरुषार्थः ॥ १ ॥ न दृष्टात्तत्सि-
र्निवृत्तेप्यनुवृत्तिदर्शनात् ॥ २ ॥
त्यहिकक्षुत्प्रतीकारवत्तत्प्रतीकारचेष्टना

---

१ अत्रत्या भाष्यकारिकैतदध्यायान्ते स्पष्टा ।

त्पुरुषार्थत्वम् ॥ ३ ॥ सर्वासम्भवात्सम्भवेऽपि सत्तासम्भवाद्धेयः प्रमाणकुशलैः ॥ ४ ॥ उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षश्रुतेः ॥ ५ ॥ अविशेषश्चोभयोः ॥ ६ ॥ न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः ॥ ७ ॥ स्वभावस्यानपायित्वादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम् ॥ ८ ॥ नाशक्योपदेशविधिरुपदिष्टेऽप्यनुपदेशः ॥ ९ ॥

---

१ ४, ५, ६, सूत्राणि भाष्यपुस्तकेऽग्रे सप्तदशसंख्याकविचित्रेत्यादिसूत्रोत्तरं व्याख्यातानीति तथा पाठोपि क्वचित् । प्राचीनमूलपुस्तके त्वेवमेव पाठः ।

शुक्लपटवद्बीजवच्चेत ॥ १० ॥ शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां नाशक्योपदेशः ॥ ११ ॥ न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसम्बन्धात् ॥ १२ ॥ न देशयोगतोऽप्यस्मात ॥ १३ ॥ नावस्थातो देहधर्मत्वात्तस्याः ॥ १४ ॥ असङ्गोऽयं पुरुष इति ॥ १५ ॥ न कर्मणान्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च ॥ १६ ॥ विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे ॥ १७ ॥

---

१ इत उत्तरं ४, ५, ६, सूत्राणि सर्वासेत्यादीनि भाष्ये इति क्वचिदेवमपि पाठः। सटिप्पणे प्राचीनमूलपुस्तके तु नात्र पाठः । किंतु प्रागेव ।

प्रकृतिनिबन्धनाच्चेन्न तस्या अपि पार-
तन्त्र्यम् ॥ १८ ॥ न नित्यशुद्धबुद्ध-
मुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादृते
॥ १९ ॥ नाविद्यातोऽप्यवस्तुना ब-
न्धायोगात् ॥ २० ॥ वस्तुत्वे सिद्धा-
न्तहानिः ॥ २१ ॥ विजातीयद्वैताप-
त्तिश्च ॥ २२ ॥ विरुद्धोभयरूपा
चेत् ॥ २३ ॥ न तादृक् पदार्थाप्र-
तीतेः ॥ २४ ॥ न वयं षट्पदार्थवा-
दिनो वैशेषिकादिवत् ॥ २५ ॥ अ-
नियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहो-
ऽन्यथा बालोन्मत्तादिसमत्वम् ॥ २६ ॥

नाऽनादिविषयोपरागनिमित्ततोऽप्यस्य ॥ २७ ॥ न बाह्याभ्यन्तरयोरुपर[2]ञ्ज्योपरञ्जकभावोऽपि देशव्यवधाना-त्स्रुघ्नस्थपाटलिपुत्रस्थयोरिव ॥ २८ ॥ द्वयोरेकदेशलब्धोपरागान्न व्यवस्था ॥ २९ ॥ अदृष्टवशाच्चेत् ॥ ३० ॥ न द्वयोरेककालायोगादुपकार्योपकारक-भावः ॥ ३१ ॥ पुत्रकर्मवदिति चेत् ॥ ३२ ॥ नास्ति हि[3] तत्र स्थिर

१ निमित्तक इति क्वचित् पाठः।

२. उपरञ्ज्योपेति क्वचित् पाठः।

३ हिशब्दरहितः क्वचित् पाठः।

एकात्मा यो गर्भाधानादिना संस्क्रि-
यते ॥ ३३ ॥ स्थिरकार्यासिद्धेः
क्षणिकत्वम् ॥ ३४ ॥ न प्रत्यभिज्ञाबा-
धात् ॥ ३५ ॥ श्रुतिन्यायविरोधाच्च
॥ ३६ ॥ दृष्टान्तासिद्धेश्च ॥ ३७ ॥
युगपज्जायमानयोर्न कार्यकारणभावः
॥ ३८ ॥ पूर्वापाये उत्तरायो-
गात् ॥ ३९ ॥ तद्भावे तदयोगादु-
भयव्यभिचारादपि न ॥ ४० ॥ पूर्व-
भावमात्रे न नियमः ॥ ४१ ॥ न
विज्ञानमात्रं बाह्यप्रतीतेः ॥ ४२ ॥
तदभावे तदभावाच्छून्यं तर्हि ॥ ४३ ॥

शून्यं तत्त्वं भावो विनश्यति वस्तु-
धर्मत्वाद्विनाशस्य ॥ ४४ ॥ अपवा-
दमात्रमबुद्धानाम् ॥ ४५ ॥ उभय-
पक्षसमानक्षेमत्वादयमपि ॥ ४६ ॥
अपुरुषार्थत्वमुभयथा ॥ ४७ ॥ न
गतिविशेषात् ॥ ४८ ॥ निष्क्रियस्य
तदसम्भवात् ॥ ४९ ॥ मूर्त्तत्वाद्घ-
टादिवत्समानधर्मापत्तावपसिद्धान्तः ॥
॥ ५० ॥ गतिश्रुतिरप्युपाधियोगा-
दाकाशवत् ॥ ५१ ॥ न कर्मणाप्य-
तद्धर्मत्वात् ॥ ५२ ॥ अतिप्रसक्तिर-
न्यधर्मत्वे ॥ ५३ ॥ निर्गुणादिश्रुति-

विरोधश्चेति[1] ॥ ५४ ॥ तद्योगोऽप्यविवेकान्न समानत्वम् ॥ ५५ ॥ नियतकारणात्तदुच्छित्तिर्ध्वान्तवत् ॥ ५६ ॥ प्रधानाविवेकादन्याविवेकस्य तद्धाने हानम् ॥ ५७ ॥ वाङ्मात्रं न तु तत्त्वं चित्तस्थितेः ॥ ५८ ॥ युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मूढवदपरोक्षादृते ॥ ५९ ॥ अचाक्षुषाणामनुमानेन बोधो धूमादिभिरिव वह्नेः ॥ ६० ॥ सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, प्रकृतेर्महान्महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राण्युभय-

१ विरुद्धश्चेति क्वचित् पाठः ।

मिन्द्रियं, तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि; पुरुष, इति पञ्चविंशतिर्गणः ॥ ६१॥ स्थूलात्पञ्चतन्मात्रस्य ॥ ६२ ॥ बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य ॥ ६३ ॥ तेनान्तःकरणस्य ॥ ६४ ॥ ततः प्रकृतेः ॥ ६५ ॥ संहतपरार्थत्वात्पुरुषस्य ॥ ६६ ॥ मूले मूलाभावादमूलं मूलम् ॥ ६७ ॥ पारम्पर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम् ॥ ६८ ॥ समानः प्रकृतेर्द्वयोः ॥ ६९ ॥ अधिकारित्रैविध्यान्न नियमः ॥ ७० ॥ महदाख्यमाद्यं कार्यं तन्मनः ॥ ७१ ॥ चर-

मोऽहङ्कारः ॥ ७२ ॥ तत्कार्यत्वमुत्त-
रेषाम् ॥ ७३ ॥ आद्यहेतुता तद्द्वारा
पारम्पर्येऽप्यणुवत् ॥ ७४ ॥ पूर्वभा-
वित्वे द्वयोरेकतरस्य हानेऽन्यतर-
योगः ॥ ७५ ॥ परिच्छिन्नं न सर्वो-
पादानम् ॥ ७६ ॥ तदुत्पत्तिश्रुतेश्च
॥ ७७ ॥ नावस्तुनो वस्तुसिद्धिः
॥ ७८ ॥ अबाधाददुष्टकारणजन्य-
त्वाच्च नावस्तुत्वम् ॥ ७९ ॥ भावे
तद्योगेन तत्सिद्धिरभावे तदभावा-

---

१ अन्येषामिति क्वचित्पाठः ।

२ नेत्यादावेव क्वचित्पाठः, न मध्ये ।

त्कुतस्तरां तत्सिद्धिः ॥ ८० ॥ न कर्मण उपादानत्वायोगात्[1] ॥ ८१ ॥ नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिस्साध्यत्वेनाऽऽवृत्तियोगादपुरुषार्थत्वम् ॥ ८२ ॥ तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः ॥८३॥ दुःखाद्दुःखं जलाभिषेकवन्न जाड्यविमोकः ॥ ८४ ॥ काम्येऽकाम्येऽपि साध्यत्वाविशेषात् ॥ ८५ ॥ निजमुक्तस्य बन्धध्वंसमात्रं परं न समानत्वम् ॥ ८६ ॥ द्वयोरेकतरस्य वाप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छित्तिः प्रमा त-

---

१ उपादानायोगादिति क्वचित्पाठः ।

त्साधकतमं यत्तत्त्रिविधं प्रमाणम् ॥ ८७ ॥ तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः ॥ ८८ ॥ यत्सम्बद्धं सत्तदाकारोल्लेखि विज्ञानं तत्प्रत्यक्षम् ॥ ८९ ॥ योगिनामबाह्यप्रत्यक्षत्वान्न दोषः ॥ ९० ॥ लीनवस्तुलब्धातिशयसम्बन्धाद्वाऽदोषः ॥ ९१ ॥ ईश्वरासिद्धेः ॥ ९२ ॥ मुक्तबद्धयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः ॥ ९३ ॥ उभयथाप्यसत्करत्वम् ॥ ९४ ॥ मुक्तात्मनः प्रशंसोपासासिद्धस्य वा ॥ ९५ ॥

---

१ मुक्ताऽमुक्तयोरिति क्वचित्पाठः ।

तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत् ॥ ९६ ॥ विशेषकार्येष्वपि जीवानाम् ॥ ९७ ॥ सिद्धरूपबोद्धृत्वाद्वाक्यार्थोपदेशः ॥ ९८ ॥ अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वाल्लोहवदधिष्ठातृत्वम् ॥ ९९ ॥ [1]प्रतिबन्धदृशः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम् ॥ १०० ॥ आप्तोपदेशश्शब्दः ॥ १०१ ॥ उभयसिद्धिः प्रमाणात्तदुपदेशः ॥ १०२ ॥ सामान्यतो दृष्टादुभयसिद्धिः ॥ १०३ ॥

---

१ प्रतिबद्धदृश इति क्वचित्पाठः । व्याप्तिज्ञानवत इति तस्यार्थ इत्यप्यन्यत्र ।

चिदवसानो भोगः ॥ १०४ ॥ अकर्त्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत् ॥१०५॥ अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्त्तुः फलावगमः ॥ १०६ ॥ नोभयं च तत्त्वाख्याने ॥ १०७ ॥ विषयोऽविषयोऽप्यतिदूरादेर्हानोपादानाभ्यामिन्द्रियस्य ॥ १०८ ॥ सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः ॥ १०९ ॥ कार्यदर्शनात्तदुपलब्धेः ॥ ११० ॥ वादिविप्रतिपत्तेस्तदसिद्धिरिति चेत् ॥ १११ ॥ तथाऽप्येकतरदृष्ट्यैकतरसिद्धेर्नापलापः॥ ॥ ११२ ॥ त्रिविधविरोधा-

पत्तेश्च ॥ ११३ ॥ नासदुत्पादो नृशृ-
ङ्गवत् ॥ ११४ ॥ उपादाननियमात्
॥ ११५ ॥ सर्वत्र सर्वदा सर्वसम्भवात्
॥ ११६ ॥ शक्तस्य शक्यकरणात्
॥ ११७ ॥ कारणभावाच्च ॥ ११८ ॥
न भावे भावयोगश्चेत् ॥ ११९ ॥
नाभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहाराव्यव-
हारौ ॥ १२० ॥ नाशः कारणलयः
॥ १२१ ॥ पारम्पर्यतोऽन्वेषणा बीजा-
ङ्कुरवत् ॥ १२२ ॥ उत्पत्तिवद्वाऽदोषः[१]

---

१ उत्पत्तिवद्दोष इति क्वचित्पाठः ।

॥ १२३ ॥ लिङ्गम्¹ ॥ १२४ ॥ आञ्जस्यादभेदतो वा गुणसामान्यादेस्तत्सिद्धिः प्रधानव्यपदेशाद्वा ॥ १२५ ॥ (तथा² प्रधानशब्दात्)॥ १२६ ॥ त्रिगुणचेतनत्वादि द्वयोः ॥ १२७ ॥ प्रीत्यप्रीतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योन्यंवैधर्म्यम् ॥ १२८ ॥ लघ्वादिधर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानाम् १२९ ॥ उभयान्यत्वात् कार्यत्वं महदादेर्घटा-

---

१ हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् इति क्वचित्पाठः ।

२ इदं सूत्रं क्वचिन्न दृश्यते, प्राचीनलेखे तु परं दृश्यते ।

दिवत् ॥ १३० ॥ परिमाणात् ॥१३१॥ समन्वयात् ॥ १३२ ॥ शक्तितश्चेति ॥ १३३ ॥ तद्धाने प्रकृतिः पुरुषो वा ॥ १३४ ॥ तयोरन्यत्वे तुच्छत्वम् ॥ १३५ ॥ कार्यात्कारणानुमानं तत्साहित्यात् ॥ १३६ ॥ अव्यक्तं त्रिगुणाल्लिङ्गात् ॥ १३७ ॥ तत्कार्यतस्तत्सिद्धेर्नापलापः ॥ १३८ ॥ सामान्येन विवादाभावाद्धर्मवन्न साधनम् ॥ १३९ ॥ शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान् ॥ १४० ॥ संहतपरार्थत्वात् ॥ १४१ ॥ त्रिगुणादिविपर्ययात् ॥ १४२ ॥

अधिष्ठानाच्चेति ॥१४३॥ भोक्तृभावात् ॥१४४॥ कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥ १४५ ॥ जडप्रकाशायोगात् प्रकाशः ॥ १४६ ॥ निर्गुणत्वान्न चिद्धर्मा ॥ १४७ ॥ श्रुत्या सिद्धस्य नापलापस्तत्प्रत्यक्षबाधात् ॥ १४८ ॥ सुषुप्त्याद्यसाक्षित्वम् ॥ १४९ ॥ जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम् ॥ १५० ॥ उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्येव घटादिभिः ॥ १५१ ॥ उपाधिर्भिद्यते न तु तद्वान् ॥ १५२ ॥ एकमेकत्वेन

१ अधिष्ठातृत्वाच्चेति क्वचित्पाठः ।
२ कैवल्यार्थं इति क्वचित्पाठः ।

परिवर्त्तमानस्य न विरुद्धधर्माध्यासः ॥१५३॥ अन्यधर्मत्वेऽपि नारोपात्तत्सिद्धिरेकत्वात् ॥ १५४ ॥ नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात् ॥ १५५ ॥ विदितबन्धकारणस्य दृष्ट्या तद्रूपम् ॥ १५६ ॥ नान्धाऽदृष्टया चक्षुष्मतामनुपलम्भः ॥ १५७ ॥ वामदेवादिर्मुक्तो नाद्वैतम् ॥ १५८ ॥ अनादावद्य यावदभावाद्भविष्यदप्येवम् ॥ १५९ ॥ इदानीमिव सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः ॥ १६० ॥ व्यावृत्तोभयरूपः ॥ १६१ ॥ साक्षात्सम्बन्धात्साक्षित्वम् ॥ १६२ ॥

नित्यमुक्तत्वम् ॥ १६३ ॥ औदासी-
न्यं चेति ॥ १६४ ॥ उपरागात्कर्त्तृत्वं
चित्सान्निध्याच्चित्सान्निध्यात् ॥ १६५ ॥

भाष्यकारिका—हेयहाने तयोर्हेतू चेति व्यूहा यथाक्रमम् । चत्वारश्शास्त्रमुख्यार्था अध्यायेऽस्मिन्नपाश्रिताः ॥ १ ॥

इति श्रीकपिलमहर्षिप्रणीते साङ्ख्यप्रवचनदर्शने विषयाऽध्यायः प्रथमस्समाप्तः ॥ १ ॥

विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य
॥१॥ विरक्तस्य तत्सिद्धेः ॥२॥ न श्रव-

---

१ योगावभागमन्तरा नित्यमुक्तत्वमौदासीन्यं चेत्यनयोरेकसूत्रत्वं क्वचिद्दृश्यते ।

णमात्रात्तत्सिद्धिरनादिवासनाया[1] बल-
वत्त्वात् ॥ ३ ॥ बहुभृत्यवद्वा प्रत्ये-
कम् ॥ ४ ॥ प्रकृतिवास्तवे च पुरुष-
स्याध्याससिद्धिः ॥ ५ ॥ कार्यतस्त-
त्सिद्धेः ॥ ६ ॥ चेतनोद्देशान्नियमः
कण्टकमोक्षवत् ॥ ७ ॥ अन्ययोगेऽपि
तत्सिद्धिर्नाञ्जस्येनायोदाहवत् ॥ ८ ॥
रागविरागयोर्योगः सृष्टिः ॥ ९ ॥
महदादिक्रमेण पञ्चभूतानाम् ॥ १० ॥
आत्मार्थत्वात्सृष्टेर्नैषामात्मार्थ आर-
म्भः ॥ ११ ॥ दिक्कालावाकाशादिभ्यः

---

१ अनादिवासनापटुत्वादिति क्वचित्पाठः ।

॥ १२ ॥ अध्यवसायो बुद्धिः ॥ १३ ॥ तत्कार्यं धर्मादि ॥ १४ ॥ महदुपरागाद्विपरीतम् ॥ १५ ॥ अभिमानोऽहङ्कारः ॥ १६ ॥ एकादश पञ्चतन्मात्रं यत्कार्यम् ॥ १७ ॥ सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ॥ १८ ॥ कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम् ॥ १९ ॥ आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि ॥ २० ॥ देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य ॥ २१ ॥ तदुत्पत्तिश्रुतेर्विनाशदर्शनाच्च ॥ २२ ॥ अतीन्द्रिय-

---

१ तत्कार्यमिति क्वचित्पाठः ।

मिन्द्रियं भ्रान्तानामधिष्ठाने ॥२३ ॥ शक्तिभेदेऽपि भेदासिद्धौ नैकत्वम् ॥२४॥ न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्टस्य ॥२५॥ उभयात्मकं च मनः ॥ २६ ॥ गुणपरिणामभेदान्नानात्वमवस्थावत् ॥ २७ ॥ रूपादिरसमलान्त उभयोः ॥ २८ ॥ द्रष्टृत्वादिरात्मनः करणत्वमिन्द्रियाणाम् ॥ २९ ॥ त्रयाणां स्वालक्षण्यम् ॥ ३०॥ सामान्या करणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥ ३१ ॥ क्रमशोऽक्रमशश्चेन्द्रियवृत्तयः (त्तिः) ॥ ३२ ॥ वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः ॥३३ ॥ तान्नि-

वृत्तावुपशान्तोपरागः स्वस्थः ॥ ३४ ॥ कुसुमवच्च मणिः ॥ ३५ ॥ पुरुषार्थं करणोद्भवोऽप्यदृष्टोल्लासात् ॥ ३६ ॥ धेनुवद्वत्साय ॥ ३७ ॥ करणं त्रयोदशविधमवान्तरभेदात् ॥ ३८ ॥ इन्द्रियेषु साधकतमत्वगुणयोगात्कुठारवत् ॥ ३९ ॥ द्वयोः प्रधानं मनो लोकवद्भृत्यवर्गेषु ॥ ४० ॥ अव्यभिचारात् ॥ ४१ ॥ तथाऽशेषसंस्काराधारत्वात् ॥४२॥ स्मृत्याऽनुमानाच्च॥४३॥ सम्भवेन्न स्वतः ॥४४॥ आपेक्षिको गुणप्रधानभावः क्रियाविशेषात् ॥ ४५ ॥

तत्कर्मार्जितत्वात्तदर्थमपि चेष्टा लोकवत् ॥ ४६ ॥ समानकर्मयोगे बुद्धेः प्राधान्यं लोकवल्लोकवत् ॥ ४७ ॥

भाष्यकारिका—लिङ्गदेहस्य घटकं यत्सप्तदशसङ्ख्यकम्॥प्रधानकार्यं तत्सूक्ष्ममत्राध्यायेऽनुवर्णितम् ॥ १ ॥

इति श्रीकपिलमहर्षिप्रणीते साङ्ख्यप्रवचनदर्शने प्रधानकार्यप्रतिपादनं नाम द्वितीयोऽध्यायस्समाप्तः ॥ २ ॥

अविशेषाद्विशेषारम्भः ॥१॥ तस्माच्छरीरस्य ॥ २ ॥ तद्बीजात् संसृतिः ॥ ३ ॥ आविवेकाच्च प्रवर्त्तनमविशेषाणाम् ॥४॥ उपभोगादितरस्य ॥ ५ ॥

सम्प्रति परिमुक्तो द्वाभ्याम् ॥ ६ ॥ मातापितृजं स्थूलं प्रायश इतरन्न तथा ॥ ७ ॥ पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य ॥ ८ ॥ सप्तदशैकं लिङ्गम् ॥ ९ ॥ व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात् ॥ १० ॥ तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात्तद्वादः ॥ ११ ॥ न स्वातन्त्र्यात्तदृते च्छायावच्चित्रवच्च ॥ १२ ॥ मूर्त्तत्वेऽपि न सङ्घातयोगात्तरणिवत् ॥ ॥ १३ ॥ अणुपरिमाणं तत्कृतिश्रुतेः ॥ १४ ॥ तदन्नमयत्वश्रुतेश्च ॥ १५ ॥

पुरुषार्थं संमृतिर्लिङ्गानां सूपकारवद्राज्ञः
॥ १६ ॥ पाञ्चभौतिको देहः ॥ १७ ॥
चातुर्भौतिकमित्येके ॥ १८ ॥ एकभौ-
तिकमित्यपरे ॥ १९ ॥ न सांसिद्धिकं
चैतन्यं प्रत्येकादृष्टे (:) ॥ २० ॥ प्रप
ञ्चमरणाद्यभावश्च ॥ २१ ॥ मदशक्ति
वच्चेत्प्रत्येकपरिदृष्टे सांहत्ये तदुद्भवः
॥ २२ ॥ ज्ञानान्मुक्तिः ॥ २३ ॥ बन्धो
विपर्ययात् ॥ २४ ॥ नियतकारणत्वान्न
समुच्चयविकल्पौ ॥ २५ ॥ स्वप्नजागरा-
भ्यामिव मायिकाऽमायिकाजागरा-

१ प्रवृत्तिलिङ्गानामिति क्वचित्पाठः ।

भ्यां नोभयोर्मुक्तिः पुरुषस्य ॥ २६ ॥
इतरस्यापि नात्यन्तिकम् ॥ २७ ॥
सङ्कल्पितेऽप्येवम् ॥ २८ ॥ भावनो-
पचयाच्छुद्धस्य सर्वं प्रकृतिवत् ॥२९॥
रागोपहतिर्ध्यानम् ॥ ३० ॥ वृत्ति-
निरोधात्तत्सिद्धिः ॥ ३१ ॥ धारणा-
सनस्वकर्मणा तत्सिद्धिः ॥ ३२ ॥
निरोधश्छर्दिविधारणाभ्याम् ॥ ३३ ॥
स्थिरसुखमासनम् ॥ ३४ ॥ स्वकर्म
स्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानम् ॥ ३५ ॥
वैराग्यादभ्यासाच्च ॥ ३६ ॥ विपर्य-
यभेदाः पञ्च ॥ ३७ ॥ अशक्तिरष्टा-

विंशतिधा तु ॥ ३८ ॥ तुष्टिर्नवधा ॥ ३९ ॥ सिद्धिरष्टधा ॥ ४० ॥ अवान्तरभेदाः पूर्ववत् ॥ ४१ ॥ एवमितरस्याः ॥ ४२ ॥ आध्यात्मिकादिभेदान्नवधा तुष्टिः ॥ ४३ ॥ ऊहादिभिः सिद्धिरष्टधा ॥४४॥ नेतरादितरहानेन विना ॥ ४५ ॥ दैवादिप्रभेदा[1] ॥ ४६ ॥ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं तत्कृते सृष्टिराविवेकात् ॥ ४७ ॥ ऊर्ध्वं सत्त्वविशाला ॥ ॥४८॥ तमोविशाला मूलतः ॥ ४९ ॥ मध्ये रजोविशाला ॥ ५० ॥ कर्मवैचि-

---

१ प्रभेदाः इति क्वचित्पाठः।

ष्यात्प्रधानचेष्टा गर्भदासवत् ॥ ५१ ॥
आवृत्तिस्तत्राप्युत्तरोत्तरयोनियोगाद्धेयः
॥ ५२ ॥ समानं जरामरणादिजं
दुःखम् ॥ ५३ ॥ न कारणलयात्कृ-
तकृत्यतामग्नवदुत्थानात् ॥ ५४ ॥
अकार्यत्वेऽपि तद्योगः पारवश्यात् ॥
॥ ५५॥ स हि सर्ववित्सर्वकर्त्ता ॥५६॥
ईदृशेश्वरसिद्धिस्सिद्धा ॥५७॥ प्रधान-
सृष्टिः परार्थं स्वतोऽप्यभोक्तृत्वादुष्ट्र-
कुङ्कुमवहनवत् ॥ ५८॥ अचेतनत्वेपि
क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य ॥ ५९ ॥ क-
र्मवद्दृष्टेर्वा कालादेः ॥ ६० ॥ स्वा-

भावाच्चेष्टितमनभिसन्धानाद्भृत्यवत् ॥
॥ ६१ ॥ कर्माकृष्टेर्वाऽनादितः ॥ ६२ ॥
विविक्तबोधात्सृष्टिनिवृत्तिः प्रधानस्य
सूदवत्पाके ॥ ६३ ॥ इतर इतरवत्त-
द्दोषात् ॥ ६४ ॥ द्वयोरेकतरस्य वा-
प्यौदासीन्यमपवर्गः ॥ ६५ ॥ अ-
न्यसृष्ट्युपरागेऽपि न विरज्यते प्रबु-
द्धरज्जुतत्त्वस्येवोरगः ॥ ६६ ॥ कर्म-
निमित्तयोगाच्च ॥ ६७ ॥ नैरपेक्ष्येऽपि प्र-
कृत्युपकारेऽविवेको निमित्तम् ॥ ६८ ॥
नर्तकीवत्प्रवृत्तस्यापि निवृत्तिश्चारि-

१ नैरपेक्ष्येपीति क्वचित्पुस्तके पाठः ।

तार्थ्यात् ॥ ६९ ॥ दोषबोधेऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य कुलवधूवत् ॥ ७० ॥ नैकान्ततो बन्धमोक्षौ पुरुषस्य विवेकादृते ॥ ७१ ॥ प्रकृतेराञ्जस्यात्ससङ्गत्वात्पशुवत् ॥ ७२ ॥ रूपैस्सप्तभिरात्मानं बध्नाति प्रधानं कोशकारवद्विमोचयत्येकरूपेण ॥ ७३ ॥ निमित्तत्वमविवेकस्य न दृष्टहानिः ॥ ७४ ॥ तत्त्वाभ्यासान्नेति नेति त्यागाद्विवेकसिद्धिः ॥ ७५ ॥ अधिकारिभेदान्न नियमः ॥ ७६ ॥ बाधितानुवृत्त्या

१ ससङ्गत्वादिति क्वचित्पुस्तके पाठः।

मध्यविवेकतोऽप्युपभोगः ॥ ७७ ॥ जीवन्मुक्तश्च ॥ ७८ ॥ उपदेश्योपदेष्टृत्वात्तत्सिद्धिः ॥ ७९ ॥ श्रुतिश्च ॥ ८० ॥ इतरथाऽन्धपरम्परा ॥ ८१ ॥ चक्रभ्रमणवद्धृतशरीरः ॥ ८२ ॥ संस्कारलेशतस्तत्सिद्धिः ॥ ८३ ॥ विवेकान्निश्शेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्योनेतरान्नेतरात् ॥ ८४ ॥

भाष्यकारिका—अत्यन्तलयपर्यन्तः कार्योऽव्यक्तस्य नात्मनः ॥ मोक्ष एवं विवेकोत्र परवैराग्यसाधनम् ॥ १ ॥

---

१ विवेकताप्युपभोग इति क्वचित्पुस्तके पाठः।

२ कृतकृत्यतेति क्वचित्पुस्तके पाठः।

इति श्रीकपिलमहार्षिप्रणीते साङ्ख्यप्रवचनदर्शने तृतीयोऽध्यायस्समाप्तः ॥ ३ ॥

राजपुत्रवत्तत्त्वोपदेशात् ॥ १ ॥ पिशाचवदन्यार्थोपदेशोऽपि ॥ २ ॥ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ ३ ॥ पितापुत्रवदुभयोर्दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥ श्येनवत्सुखदुःखी त्यागवियोगाभ्याम् ॥५॥ अहिनिर्ल्वयिनीवत् ॥ ६ ॥ छिन्नहस्तवद्वा ॥ ७ ॥ असाधनानुचिन्तनं[1] बन्धाय भरतवत् ॥ ८ ॥ बहुभिर्योगे

---

१ चिन्तनवधाय बन्धवदिति क्वचित्पुस्तके पाठः।

विरोधो रागादिभिः कुमारीशङ्खवत्[1] ॥
॥ ९ ॥ द्वाभ्यामपि तथैव ॥ १० ॥
निराशस्सुखी पिङ्गलावत् ॥ ११ ॥
अनारम्भेऽपि परगृहे सुखी सर्पवत्
॥ १२ ॥ बहुशास्त्रगुरूपासनेऽपि सा-
रादानं षट्पदवत् ॥ १३ ॥ इषुकार-
वन्नैकचित्तस्य समाधिहानिः ॥ १४ ॥
कृतनियमलङ्घनादानर्थक्यं लोकवत्
॥ १५ ॥ तद्विस्मरणेऽपि भेकीवत्
॥ १६ ॥ नोपदेशश्रवणेऽपि कृतकृ-
त्यता परामर्शादृते विरोचनवत् ॥ १७ ॥

---

१ कुमारीकङ्कणशङ्खेति क्वचित्पुस्तके पाठः ॥

दृष्टस्तयोरिन्द्रस्य ॥ १८ ॥ प्रणतिब्रह्मचर्योपसर्पणानि कृत्वा सिद्धिर्बहुकालात्तद्वत् ॥ १९ ॥ न कालनियमो वामदेववत् ॥ २० ॥ अध्यस्तरूपोपासनात्पारम्पर्येण यज्ञोपासकानामिव ॥ २१ ॥ इतरलाभेऽप्यावृत्ति पञ्चाग्नियोगतो जन्मश्रुतेः ॥ २२ ॥ विरक्तस्य हेयहानमुपादेयोपादानं हंसक्षीरवत् ॥ २३ ॥ लब्धातिशययोगाद्वा तद्वत् ॥ २४ ॥ न कामचारित्वं रागोपहते शुकवत् ॥ २५ ॥ गुणयोगाद्बद्धः शुकवत् ॥ २६ ॥ न

भोगाद्रागशान्तिर्मुनिवत् ॥ २७ ॥ दोषदर्शनादुभयोः ॥ २८ ॥ न मलिनचेतस्युपदेशबीजप्ररोहोऽजवत् ॥ ॥ २९ ॥ नाभासमात्रमपि मलिनदर्पणवत् ॥ ३० ॥ न तज्जस्यापि तद्रूपता पङ्कजवत् ॥ ३१ ॥ न भूतियोगेऽपि कृतकृत्यतोपास्यासिद्धिवदुपास्यसिद्धिवत् ॥ ३२ ॥

भाष्यकारिका — अध्यायत्रितयोक्तस्य विवेकस्यान्तरङ्गकम् ॥ आख्यायिकाभिस्संप्रोक्तमत्राध्याये समासतः ॥ १ ॥

इति श्रीकपिलमहर्षिप्रणीते साङ्ख्यप्रवचनदर्शने चतुर्थोऽध्यायस्समाप्तः ॥ ४ ॥

मङ्गलाचरणं शिष्टाचारात्फलदर्शनाच्छ्रुतितश्चेति ॥ १ ॥ नेश्वराधिष्ठिते फलनिष्पत्तिः कर्मणा तत्सिद्धेः ॥ २ ॥ स्वोपकारादधिष्ठानं लोकवत् ॥ ३ ॥ लौकिकेश्वरवदितरथा ॥४॥ पारिभाषिको वा ॥ ५ ॥ न रागादृते तत्सिद्धिः प्रतिनियतकारणत्वात् ॥ ६ ॥ तद्योगेऽपि न नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥ प्रधानशक्तियोगाच्चेत्सङ्गापत्तिः ॥ ८ ॥ सत्तामात्राच्चेत्सर्वैश्वर्यम् ॥ ९ ॥ प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः ॥ १० ॥ सम्बन्धाभावान्नानुमानम्

॥ ११ ॥ श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्य ॥ १२ ॥ नाविद्याशक्तियोगो निस्सङ्गस्य ॥ १३ ॥ तद्योगे तत्सिद्धावन्योन्याश्रयत्वम् ॥ १४ ॥ न बीजाङ्कुरवत्सादिसंसारश्रुतेः ॥ १५ ॥ विद्यातोऽन्यत्वे ब्रह्मबाधप्रसङ्गः ॥ १६ ॥ अबाधे नैष्फल्यम् ॥ १७ ॥ विद्याबाध्यत्वे जगतोऽप्येवम् ॥ १८ ॥ तद्रूपत्वे सादित्वम् ॥ १९ ॥ न धर्मापलापः प्रकृतिकार्यवैचित्र्यात् ॥ २० ॥ श्रुतिलिङ्गादिभिस्तत्सिद्धिः ॥ २१ ॥ न नियमः प्रमाणान्तरावकाशात् ॥२२॥

उभयत्राप्येवम् ॥ २३ ॥ अर्थात्सि-
द्धिश्चेत्समानमुभयोः ॥ २४ ॥ अ-
न्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनाम् ॥ २५ ॥
गुणादीनां च नात्यन्तबाधः ॥ २६ ॥
पञ्चावयवयोगात्सुखसंवित्तिः ॥ २७ ॥
न सकृद्ग्रहणात्सम्बन्धसिद्धिः ॥२८॥
नियतधर्मसाहित्यमुभयोरेकतरस्य वा
व्याप्तिः ॥ २९ ॥ न तत्त्वान्तरं वस्तु-
कल्पनाप्रसक्तेः ॥ ३० ॥ निजशक्त्यु-
द्भवमित्याचार्याः ॥ ३१ ॥ आधेय-
शक्तियोग इति पञ्चशिखः ॥ ३२ ॥
न स्वरूपशक्तिर्नियमः पुनर्वादप्रसक्तेः

॥३३॥ विशेषणानर्थक्यप्रसक्तेः ॥३४॥ पल्लवादिष्वनुपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥ आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगस्समानन्यायात् ॥ ३६ ॥ वाच्यवाचकभावस्सम्बन्धश्शब्दार्थयोः[1] ॥ ३७ ॥ त्रिभिस्सम्बन्धसिद्धिः ॥ ३८ ॥ न कार्ये नियम उभयथा दर्शनात् ॥ ३९॥ लोके व्युत्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतेः ॥४०॥ न त्रिभिरपौरुषेयत्वाद्वेदस्य तदर्थस्यातीन्द्रियत्वात् ॥ ४१ ॥ न यज्ञादेस्स्वरूपतो धर्मत्वं वैशिष्ट्यात् ॥ ४२॥

---

१ शब्दार्थयोरिति पाठः क्वचित्पुस्तके नास्ति ।

निजशक्तिर्व्युत्पत्त्या व्यवच्छिद्यते ॥ ४३ ॥ योग्यायोग्येषु प्रतीतिजनकत्वात्तत्सिद्धिः ॥ ४४ ॥ न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ४५ ॥ न पौरुषेयत्वं तत्कर्त्तुः पुरुषस्याभावात् ॥ ४६ ॥ मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात् ॥ ४७ ॥ नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वमङ्कुरादिवत् ॥ ४८ ॥ तेषामपि तद्योगे दृष्टबाधादिप्रसक्तिः ॥ ४९ ॥ यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते तत्पौरुषेयम् ॥ ५० ॥ निजशक्त्यभिव्यक्तेस्स्वतः प्रामाण्यम् ॥ ५१ ॥

नासतः ख्यानं नृभृङ्गवत् ॥ ५२ ॥
न सतो बाधदर्शनात् ॥ ५३ ॥ ना-
निर्वचनीयस्य तदभावात् ॥ ५४ ॥
नान्यथाख्यातिस्स्ववचोव्याघातात् ॥
॥ ५५ ॥ सदसत्ख्यातिर्बाधाऽबाधात्[1]
॥ ५६ ॥ प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फो-
टात्मकश्शब्दः ॥ ५७ ॥ न शब्द-
नित्यत्वं कार्यताप्रतीतेः ॥ ५८ ॥ पू-
र्वसिद्धसत्त्वस्याभिव्यक्तिर्दीपेनेव घ-
टस्य ॥ ५९ ॥ सत्कार्यसिद्धान्तश्चे-
त्सिद्धसाधनम् ॥ ६० ॥ नाद्वैतमा-

---

१ बाधाबाधाभ्यामिति क्वचित्पुस्तके पाठः।

त्मनो लिङ्गात्तद्भेदप्रतीतेः ॥ ६१ ॥
नानात्मनापि प्रत्यक्षबाधात ॥ ६२ ॥
नोभाभ्यां तेनैव ॥ ६३ ॥ अन्यपर-
त्वमविवेकानां तत्र ॥ ६४ ॥ नात्मा
नाविद्या नोभयं जगदुपादानकारणं
निस्सङ्गत्वात् ॥ ६५ ॥ नैकस्यानन्द-
चिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात ॥ ६६ ॥ दुःख-
निवृत्तेर्गौणः ॥ ६७ ॥ विमुक्तिप्रशं-
सा मन्दानाम् ॥ ६८ ॥ न व्याप-
कत्वं मनसः करणत्वादिन्द्रियत्वाद्वा
॥ ६९ ॥ सक्रियत्वाद्गतिश्रुतेः ॥ ७० ॥
न निर्भागत्वं तद्योगाद्घटवत ॥ ७१ ॥

प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्सर्वमनित्यम् ॥७२॥ न भागलाभो भोगिनो निर्भागत्वश्रुतेः ॥ ७३ ॥ नानन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तिर्निर्धर्मत्वात् ॥ ७४ ॥ न विशेषगुणोच्छित्तिस्तद्वत् ॥ ७५ ॥ न विशेषगतिर्निष्क्रियस्य ॥ ७६ ॥ नाकारोपरागोच्छित्तिः क्षणिकत्वादिदोषात् ॥ ७७ ॥ न सर्वोच्छित्तिरपुरुषार्थत्वादिदोषात् ॥ ७८ ॥ एवं शून्यमपि ॥ ७९ ॥ संयोगाश्च वियोगान्ता इति न देशादिलाभोऽपि ॥८०॥ न भागियोगो भागस्य ॥८१॥

नाणिमादियोगोऽप्यवश्यं भावित्वा-त्तदुच्छित्तेरितरयोगवत् ॥ ८२ ॥ नैन्द्रादिपदयोगोऽपि तद्वत् ॥ ८३ ॥ न भूतप्रकृतित्वमिन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वश्रुतेः ॥ ८४ ॥ न षट्पदार्थनियमस्तद्बोधान्मुक्तिश्च ॥ ८५ ॥ षोडशादिष्वप्येवम् ॥ ८६ ॥ नाणुनित्यता तत्कार्यत्वश्रुतेः ॥ ८७ ॥ न निर्भागत्वं कार्यत्वात् ॥ ८८ ॥ न रूपनिबन्धनात्प्रत्यक्षनियमः ॥ ८९ ॥

१ इदं सूत्रं न प्राचीनपुस्तके दृश्यते । भाष्येपरं दृश्यते ।

न परिमाणचातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात् ॥ ९० ॥ अनित्यत्वेऽपि स्थिरतायोगात्प्रत्यभिज्ञानं सामान्यस्य ॥ ९१ ॥ न तदपलापस्तस्मात ॥ ९२ ॥ नान्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीतेः ॥ ९३ ॥ न तत्त्वान्तरं सादृश्यं प्रत्यक्षोपलब्धेः ॥ ९४ ॥ निजशक्त्यभिव्यक्तिर्वा वैशिष्ट्यात्तदुपलब्धेः ॥ ९५ ॥ न संज्ञासंज्ञिसम्बन्धोऽपि ॥ ९६ ॥ न सम्बन्धनित्यतोभयानित्यत्वात् ॥ ९७ ॥ नाजःसम्बन्धो धर्मिग्राहकमानबाधात ॥

१ नात इति क्वचित्पुस्तके पाठः ।

॥ ९८ ॥ न समवायोऽस्ति प्रमाणा-
भावात् ॥ ९९ ॥ उभयत्राप्यन्यथासि-
द्धेर्न प्रत्यक्षमनुमानं वा ॥ १०० ॥
नानुमेयत्वमेव क्रियाया नेदिष्ठस्य
तत्तद्वतोरेवापरोक्षप्रतीतेः ॥ १०१ ॥
न पाञ्चभौतिकं शरीरं बहूनामुपादा-
नायोगात् ॥ १०२ ॥ न स्थूलमिति
नियम आतिवाहिकस्यापि विद्यमा-
नत्वात् ॥ १०३ ॥ नाप्राप्तप्रकाश-
कत्वमिन्द्रियाणामप्राप्तेस्सर्वप्राप्तेर्वा ॥
॥ १०४ ॥ न तेजोऽपसर्पणात्तैजसं
चक्षुर्वृत्तितस्तत्सिद्धेः ॥ १०५ ॥ प्रा-

शार्थप्रकाशलिङ्गाद्वृत्तिसिद्धिः ॥ १०६ ॥ भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिस्सम्बन्धार्थं सर्पतीति ॥ १०७ ॥ न द्रव्यानियमस्तद्योगात् ॥ १०८ ॥ न देशभेदेऽप्यन्योपादानताऽस्मदादिवन्नियमः ॥ १०९ ॥ निमित्तव्यपदेशात्तद्व्यपदेशः ॥ ११० ॥ ऊष्मजाण्डजजरायुजोद्भिज्जसाङ्कल्पिकसांसिद्धिकं चेति नियमः ॥ १११ ॥ सर्वेषु पृथिव्युपादानमसाधारण्यात्तद्व्यपदेशः पूर्ववत् ॥ ११२ ॥ न देहारम्भकस्य प्राणत्वमिन्द्रियशक्तितस्त-

ने

सिद्धेः ॥ ११३ ॥ भोक्तुरधिष्ठानाद्भो-
गायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावप्रस-
ङ्गात् ॥ ११४ ॥ भृत्यद्वारा स्वाम्य-
धिष्ठितिर्नैकान्तात्[1] ॥ ११५ ॥ समा-
धिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपता ॥ ११६ ॥
द्वयोस्सबीजमन्यत्र तद्धतिः ॥ ११७ ॥
द्वयोरिव त्रयस्यापि दृष्टत्वान्न तु[2] द्वौ ॥
॥ ११८ ॥ वासनया न स्वार्थख्यापनं
दोषयोगेऽपि न निमित्तस्य प्रधानबा-
धकत्वम् ॥ ११९ ॥ एकस्संस्कारः

---

१ नैकान्त्यदिति क्वचित्पुस्तके पाठः । २ तु-रहितः पाठः क्वचित्पुस्तके ।

क्रियानिर्वर्तको न तु प्रतिक्रियं संस्कारभेदा बहुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ १२० ॥ न बाह्यबुद्धिनियमो वृक्षगुल्मलतौषधिवनस्पतितृणवीरुदादीनामपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत् ॥१२१॥ स्मृतेश्च ॥१२२॥ न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यश्रुतेः ॥ १२३ ॥ त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदेहोभयदेहाः ॥ १२४ ॥ न किञ्चिदप्यनुशयिनः ॥१२५॥ न बुद्ध्यादिनित्यत्वमाश्रयविशेषेऽपि वह्निवत् ॥१२६॥ आश्रयासिद्धेश्च[1] ॥ १२७ ॥ योगसि-

---

१ चशब्दरहितः पाठः क्वचित्पुस्तके ।

द्धयोऽप्यौषधादिसिद्धिवन्नापलपनीयाः ॥ १२८ ॥ न भूतचैतन्यं प्रत्येकादृष्टेस्सांहत्येऽपि च सांहत्येऽपि च ॥ १२९ ॥

भाष्यकारिका—स्वसिद्धान्तविरुद्धार्थभाषिणो ये कुवादिनः ॥ पञ्चमे तान्निराकृत्य स्वसिद्धान्तो दृढीकृतः ॥ १ ॥

॥ इति श्रीकपिलमहर्षिप्रणीते साङ्ख्यप्रवचनदर्शने पञ्चमोऽध्यायस्समाप्तः ॥ ५ ॥

अस्त्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात् ॥ १ ॥ देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ वैचित्र्यात् ॥ २ ॥ षष्ठीव्यपदेशादपि ॥ ३ ॥ न शिलापुत्रवद्धर्मिग्राहकमा-

नबाधात् ॥ ४ ॥ अत्यन्तदुःखनिवृत्त्या कृतकृत्यता ॥ ५ ॥ यथा दुःखात्क्लेशः पुरुषस्य न तथा सुखादभिलाषः ॥ ६ ॥ कुत्रापि कोऽपि सुखीति ॥ ७ ॥ तदपि दुःखशबलमिति दुःखपक्षे निःक्षिपन्ते विवेचकाः ॥ ८ ॥ सुखलाभाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेन्न द्वैविध्यात् ॥ ९ ॥ निर्गुणत्वमात्मनोऽसङ्गत्वादिश्रुतेः ॥ १० ॥ परधर्मत्वेऽपि तत्सिद्धिरविवेकात् ॥ ११ ॥ अनादिरविवेकोऽन्यथा दोषद्वयप्रसक्तेः ॥ ॥ १२ ॥ न नित्यस्स्यादात्मवदन्यथा-

नुच्छित्तिः ॥ १३ ॥ प्रतिनियतका-
रणनाश्यत्वमस्य ध्वान्तवत् ॥ १४ ॥
अत्रापि प्रतिनियमोऽन्वयव्यतिरेका-
त् ॥ १५ ॥ प्रकारान्तरासम्भवा-
दविवेक एव बन्धः ॥ १६ ॥ न मु-
क्तस्य पुनर्बन्धयोगोऽप्यनावृत्तिश्रुतेः
॥ १७ ॥ अपुरुषार्थत्वमन्यथा ॥ १८ ॥
अविशेषापत्तिरुभयोः ॥ १९ ॥ मु-
क्तिरन्तरायध्वस्तेर्न परा ॥ २० ॥ त-
त्राप्यविरोधः ॥ २१ ॥ अधिकारित्रै-
विध्यान्न नियमः ॥ २२ ॥ दार्ढ्यार्थ-
मुत्तरेषाम् ॥ २३ ॥ स्थिरसुखमासन-

मिति न नियमः ॥ २४ ॥ ध्यानं
निर्विषयं मनः ॥ २५ ॥ उभयथाप्य-
विशेषश्चेन्नैवमुपरागनिरोधाद्विशेषः ॥
॥ २६ ॥ निस्सङ्गेऽप्युपरागोऽविवेकात्
॥ २७ ॥ जपास्फटिकयोरिव नोप-
रागः किन्त्वभिमानः ॥ २८ ॥ ध्या-
नधारणाभ्यासवैराग्यादिभिस्तन्निरोधः
॥ २९ ॥ लयविक्षेपयोर्व्यावृ-
त्येत्याचार्याः ॥ ३० ॥ न स्थाननि-
यमश्चित्तप्रसादात् ॥ ३१ ॥ प्रकृतेराद्यो-
पादानताऽन्येषां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ३२ ॥
नित्यत्वेऽपि नात्मनो योग्यत्वाभावात्

॥ ३३ ॥ श्रुतिविरोधान्न कुतर्कापशदस्यात्मलाभः ॥ ३४ ॥ पारम्पर्येऽपि प्रधानानुवृत्तिरणुवत् ॥ ३५ सर्वत्र कार्यदर्शनाद्विभुत्वम् ॥ ३६ ॥ गतियोगेऽप्याद्यकारणताहानिरणुवत् ॥३७॥ प्रसिद्धाधिक्यं प्रधानस्य न नियमः ॥ ३८ ॥ सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वात् ॥ ३९ ॥ अनुपभोगेऽपि पुमर्थं सृष्टिः प्रधानस्योष्ट्रकुङ्कुमवहनवत् ॥ ४० ॥ कर्मवैचित्र्यात्सृष्टिवैचित्र्यम् ॥ ४१ ॥ साम्यवैषम्याभ्यां कार्यद्वयम् ॥ ४२ ॥ विमुक्तबोधान्न सृष्टिः

प्रधानस्य लोकवत् ॥ ४३ ॥ नान्योपसर्पणेऽपि मुक्तोपभोगो निमित्ताभावात् ॥ ४४ ॥ पुरुषबहुत्वं व्यवस्थातः ॥ ४५ ॥ उपाधिश्चेत्तत्सिद्धौ पुनर्द्वैतम् ॥ ४६ ॥ द्वाभ्यामपि प्रमाणविरोधः ॥ ४७ ॥ द्वाभ्यामप्यविरोधान्न पूर्वमुत्तरं च साधकाभावात् ॥ ४८ ॥ प्रकाशतस्तत्सिद्धौ कर्मकर्तृविरोधः ॥ ४९ ॥ जडव्यावृत्तो जडं प्रकाशयाति चिद्रूपः ॥ ५० ॥ न श्रुतिविरोधो रागिणां वैराग्याय तत्सिद्धेः ॥ ५१ ॥ जगत्सत्यत्वमदुष्टकार-

णजन्यत्वाद्बाधकाभावात ॥ ५२ ॥ प्रकारान्तराऽसम्भवात्सदुत्पत्तिः ॥ ५३ ॥ अहङ्कारः कर्त्ता न पुरुषः ॥ ५४ ॥ चिदवसाना भुक्तिस्तत्कर्मार्जितत्वात ॥ ५५ ॥ चन्द्रादिलोकेऽप्यावृत्तिर्निमित्तसद्भावात् ॥ ५६ ॥ लोकस्य नोपदेशात्सिद्धिः पूर्ववत ॥ ५७ ॥ पारम्पर्येण तत्सिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः ॥५८॥ गतिश्रुतेश्च व्यापकत्वेऽप्युपाधियोगाद्भोगदेशकाललाभो व्योमवत्॥५९॥ अनधिष्ठितस्य पूतिभावप्रसङ्गान्न तत्सिद्धिः ॥ ६० ॥ अदृष्टद्वारा चेद-

सम्बद्धस्य तदसम्भवाज्जलादिवदङ्कुरे
॥ ६१ ॥ निर्गुणत्वात्तदसम्भवादहङ्कारधर्मा ह्येते ॥ ६२ ॥ विशिष्टस्य
जीवत्वमन्वयव्यतिरेकात् ॥ ६३ ॥
अहङ्कारकर्त्रधीना कार्यसिद्धिर्नेश्वराधीना प्रमाणाभावात् ॥ ६४ ॥ अदृष्टोद्भूतिवत्समानत्वम् ॥ ६५ ॥ महतोऽन्यत् ॥ ६६ ॥ कर्मनिमित्तः
प्रकृतेस्स्वस्वामिभावोऽप्यनादिर्बीजाङ्कुरवत् ॥ ६७ ॥ अविवेकनिमित्तो वा
पञ्चशिखः ॥ ६८ ॥ लिङ्गशरीरानिमित्तक इति सनन्दनाचार्यः ॥ ६९ ॥

यद्वा तद्वा तदुच्छित्तिः पुरुषार्थस्तदुच्छित्तिः पुरुषार्थः ॥ ७० ॥ ॥ ॐ ॥

भाष्यकारिका—शास्त्रमुख्यार्थविस्तारस्तन्त्राख्येनुक्तपूरणैः॥ षष्ठाध्याये कृतः पश्चाद्वाक्यार्थश्चोपसंहृतः ॥ १ ॥

॥ इति श्रीकपिलमहर्षिप्रणीते साङ्ख्यप्रवचनदर्शने षष्ठोध्यायस्समाप्तः ॥ ६ ॥

साङ्ख्यप्रवचनदर्शनं समाप्तम्

---

(१) इदं बृहत्साङ्ख्यप्रवचनदर्शनम् । यतो लघोरन्यस्योपलम्भः । द्वैत्रैक्यं तु वक्तुमशक्यमिति भाति ।

